

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Redactioneel

Viermaal cultuur

‘Slechts’ bijdragen over literatuur, film, schilderkunst, opera en vocale muziek vormen de inhoud van dit nummer. Voorzover ik weet is dat een unicum, en ook in strijd met de doelstelling van de redactie elk nummer zo gevarieerd mogelijk te maken. Maar na het lijvige vorige nummer, waarin filosofische en klinische kost over het vreemde in de psychoanalyse alle ruimte opeiste, en de karige hoeveelheid culturele artikelen in de tiende jaargang, maken we met dit tweede nummer van de elfde jaargang een inhaalslag.

De verhouding tussen psychoanalyse en cultuur is al jaren sterk aan verandering onderhevig. In de klassieke psychoanalyse, waarin aanvankelijk het topografische en later het structurele model centraal stond, werden culturele uitingen gezien als gesublimeerde libidineuze energie. Door kunstzinnige werken te analyseren konden we inzicht verwerven in de psychodynamiek van de kunstenaar en via het beschouwen en ondergaan van kunst zouden we onze eigen seksuele driften doen afvloeien. Kunstzinnig bezig zijn heeft in die optiek een carthartische werking. Ook in de lacaniaanse kunstbeschouwing was en is de sublimering een belangrijk uitgangspunt. In de Amerikaanse egopsychologie verschoof de aandacht naar de adaptieve functie van kunstzinnig bezig zijn. Ernst Kris introduceerde in 1952 het begrip ‘regressie in dienst van het ego’ en veronderstelde dat het ook mogelijk is via kunst seksuele energie te neutraliseren. Overigens kwam dit concept later onder vuur te liggen. De zienswijze dat kunst(beschouwing) een carthartische of een adaptieve functie heeft, opende de weg naar een analyse van de scheppende sublimeringsprocessen. Vooral als een kunstwerk werd verbonden met biografische gegevens van de kunstenaar, was het goed mogelijk allerlei hypothesen op te stellen over de psychodynamiek van de maker. De idee was tevens dat de kunstbeschouwer via identificatie eenzelfde dynamiek kan ervaren van catharsis of van de adaptieve, helende werking van kunst. Maar bovenal was het interessant een kunstwerk te duiden alsof het een bestaande entiteit is, dus bijvoorbeeld alsof romanfiguren werkelijk bestaande personen zijn.

De laatste twee decennia wordt deze weg in de ‘serieuze’ psychoanalytische kunstbeschouwing verlaten. Natuurlijk blijft het voor klinisch werkzame psychoanalytici interessant kunst te gebruiken om eigen stellingen te illustreren of om hun theorie bevestigd te zien. Maar in de ‘serieuze’ wetenschapsbeoefening waar culturele uitingen vanuit de psychoanalytische theorie op hun merites worden onderzocht, is de aandacht verschoven naar de processen in de kunstbeschouwer en naar het fictieve karakter van het werk. Hoofdpersonen in romans zijn bijvoorbeeld geen werkelijk bestaande mensen maar personages en dienen als zodanig te worden geanalyseerd.

Ook de vier bijdragen in dit nummer bewegen zich in dit spanningsveld. Van de auteurs in dit nummer is Solange Leibovici werkzaam als literatuurwetenschapper en de vier overige auteurs zijn klinisch werkende psychoanalytici. Zij melden, passend bij de geschetste huidige tendens, dat zij geen uitspraken willen doen over de persoonlijkheid van de kunstenaar, noch de hoofdpersonen als werkelijk bestaande personen willen analyseren. Maar aan u, de lezer, is de vraag of u vindt dat zij daarin slagen. Het is ook interessant de vraag te stellen of deze verschuiving in het paradigma normerend moet zijn, of de wetenschappers van de toegepaste psychoanalyse die norm kunnen stellen, en of de 'klassieke' manier van omgaan met kunstuitingen door klinisch werkzame analytici niet ook een eigen specifieke waarde heeft.

Nelleke Nicolai heeft zich verdiept in het werk van Elfriede Jelinek, die in 2004 de Nobelprijs voor de literatuur kreeg. Nicolai is zeer summier met haar biografische informatie over Jelinek en laat het werk voor zich spreken. Jelineks boeken roepen weerzin en verontwaardiging op. Nicolai beschrijft een intense reactie bij het lezen: 'Het is verleidelijk haar boeken geërgerd terzijde te leggen.' Maar juist dan, meent ze, is het de moeite waard vanuit psychoanalytisch perspectief over haar werk na te denken. Ragfijn beschrijft ze hoe in het boek *Die Klavierspielerin* een pervers scenario wordt beschreven. Dit boek noemt Jelinek haar meest autobiografische boek. In een interview met Arnon Grunberg dat in april 2005 op de Nederlandse televisie is uitgezonden, werden die biografische details pijnlijk duidelijk. Uit dat interview noem ik slechts haar schokkende uitspraak: 'Ik leef niet. Ik schrijf. Als ik had geleefd, had ik waarschijnlijk niet geschreven.' Over sublimatie gesproken. Nicolais manier van schrijven maakt de akelige huivering voelbaar die de lezer kan ervaren bij lezing van Jelineks boeken.

Een aangename pijnlijke huivering vinden we in het artikel van Jos de Kroon over de muziek van Carlo Gesualdo, een componist van vocale muziek uit de zestiende eeuw. De auteur voegde op verzoek van de redactie juist biografisch materiaal toe, waaronder over de moord op zijn vrouw en haar minnaar. Maar ook hij speculeert nauwelijks of niet over de drijfveren van de componist, en richt zich vooral op de beleving van de luisteraar en een psychoanalytisch begrip daarvan. De Kroons interesse werd – net als die van Nicolai – gewekt door de lichamelijke huivering die hij voelde. De theorie van Lacan over het pijnlijke genieten, de 'jouissance', vormt de basis voor het begrip van die huivering. Net als bij het perverse scenario gaat het over grensoverschrijdingen, maar door het niet-talige karakter van muziek blijft de bron van de huivering abstracter.

Moorden vinden we ook volop in het artikel over fatale vrouwen van Eddy de Klerk en Frans Schalkwijk. Ze schetsen hoe vrouwen aan het eind van de negentiende eeuw door kunstenaars en wetenschappers worden neergezet als gevaarlijke wezens van het laagste allooi. Daar zijn sociaal-historische

verklaringen voor, maar een psychoanalytische interpretatie is minstens zo interessant. Tenslotte is dit ook de tijdsperiode waarin de psychoanalyse is ontwikkeld. Alban Bergs opera *Lulu* wordt geanalyseerd als een prototype van een verzameling van dergelijke gedachten. De Klerk en Schalkwijk concluderen dat de idee van de fatale vrouw vooral een collectieve fantasie is van angstige mannen die emanciperende vrouwen devalueren. Dit artikel vormt tevens achtergrondinformatie voor het door Marek van der Jagt (pseudoniem voor Arnon Grunberg) geschreven boek *Otto Weininger of Bestaat de jood?* Weininger behoort tot de mijns inziens zieke en angstige geesten die in het fin de siècle vrouwen en joden tot minderwaardig verklaarden.

De pendant van de fatale vrouw is de Don Juan, onderwerp van het artikel van Solange Leibovici. Net als De Klerk en Schalkwijk begint zij haar artikel met een sociaal-historische analyse van het idee van de Don Juan. Deze evolueert van de uitbeelding in een religieus stuk, via een meer komische uitbeelding, naar een opvatting waarin Don Juan zich vooral bezighoudt met de jacht op vrouwen en met narcistische machtsspelletjes. Leibovici komt in haar lacaniaanse analyse tot een interpretatie van Don Juan als een talig verschijnsel. Ter illustratie van de verdergaande ontwikkeling van de Don Juanfiguur interpreteert zij de film *Don Juan DeMarco*, de nadruk leggend op scenario's waarmee de kunstbeschouwer bewuste en onbewuste verlangens probeert te vervullen.

Passend bij de moderne tijd sluit ik dit redactioneel ter inleiding op de uitzonderlijke inhoud van dit nummer af met de publieksservice:

Die *Klavierspieler*in verscheen in 1983 bij Rowohlt, Nederlandse vertaling door Tinke Davids (Querido 1987). Het boek is verfilmd door Michael Haneke met Isabelle Huppert in de hoofdrol, en is onder de titel *La pianiste* verkrijgbaar als DVD (ABC Distribution).

De muziek van Gesualdo is bijvoorbeeld te vinden op de CD *Concerto Italiano* onder leiding van R. Alessandrini op het label Opus III, OPS 30-328. De opera *Lulu* van Alban Berg is onder andere in 1997 verschenen in een uitvoering van de Glyndebourne Festival Opera bij NVC Arts (0630-15533-2). De film *Don Juan DeMarco* onder regie van Jeremy Leven (1995) is verkrijgbaar als DVD (New Line Home Entertainment).

Frans Schalkwijk